

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ГОРДІЄНКО ГАЛИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 364:355.29 (477) «1941/1950»

**СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ІНВАЛІДІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В УРСР (1941 – 1950 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
КАЗЬМИРЧУК ГРИГОРІЙ ДМИТРОВИЧ,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри історії
для гуманітарних факультетів

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
КОРОЛЬ ВІКТОР ЮХИМОВИЧ,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
професор кафедри культурології

кандидат історичних наук, доцент
ПАТРИЛЯК ІВАН КАЗИМИРОВИЧ,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри новітньої історії України

Захист відбудеться 20 вересня 2010 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий _____ 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О.І. Божко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури (25 с., 231 позиція). Загальний обсяг дисертації становить 237 с.

Вступ. Актуальність дослідження. Становлення української держави, завершення формування політичної нації потребують історичних досліджень, які б об'єктивно, на основі сучасних концептуальних підходів аналізували ключові події нашої історії задля подолання ідеологічних стереотипів і формування колективної пам'яті.

Інваліди Вітчизняної війни склали вагомий частину українського суспільства, без якої уявити повсякденне життя в Україні упродовж 1941 – 1950 рр. неможливо. Інваліди-фронтовики були об'єктом прискіпливої уваги радянської держави. Партійно-урядове керівництво забезпечило створення системи соціального захисту інвалідів війни. Від ефективності її функціонування залежав життєвий рівень вчорашніх захисників батьківщини. Аналіз системи соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни сприяє поглибленому розумінню сутності соціальної та політичної історії України радянського періоду.

Отже, вивчення проблематики соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни у роки війни і в післявоєнний період в УРСР є актуальним для сучасної вітчизняної історіографії. Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю визначення основних компонентів соціальної підтримки і їх функціонування, потребою комплексного і всебічного аналізу всіх аспектів процесу становлення системи соціального забезпечення, підтримки доходів, реінтеграції, медичної реабілітації фронтників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідної теми «Історія української державності нової та новітньої доби» (державний реєстраційний номер 06БФ046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження виступає соціальна група післявоєнного українського суспільства – інваліди Вітчизняної війни.

Предметом дослідження є система соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР в роки війни та в період післявоєнної відбудови.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з червня 1941 р. по грудень 1950 р. Нижня межа дослідження зумовлена тим, що в червні 1941 р. з'являються інваліди-військові і радянський уряд розпочинає реалізацію системи заходів соціального забезпечення нового контингенту. Верхня межа – грудень 1950 р. визначена тому, що до цього часу завершується п'ятирічка відбудови народного господарства. Визначені рамки дослідження складають самостійний завершений період, упродовж якого відбулося становлення системи соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни і стабілізувалась їх кількість.

Метою дослідження є комплексний аналіз системи соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у роки війни та в період післявоєнної відбудови, а також наслідки її функціонування для інвалідів-фронтовиків.

Досягнення окресленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати сучасний стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;
- простежити процес формування нормативної бази соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків і виявити фактори, які впливали на цей процес;
- встановити чисельність інвалідів Вітчизняної війни і проаналізувати її динаміку впродовж післявоєнних років;
- виявити основні елементи системи соціального забезпечення інвалідів війни та механізм їх функціонування;
- розкрити зміст заходів держави з підтримки доходів інвалідів-фронтовиків;
- показати роль працевлаштування в системі реінтеграції інвалідів війни;
- з'ясувати значення і ефективність заходів з медичної реабілітації і матеріально-побутового обслуговування інвалідів Вітчизняної війни.

Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму і системного підходу, які відкривають можливості глибокого вивчення предмета дослідження і послідовно системного впорядкування матеріалу. В роботі застосовано як загальнонаукові, так і спеціально історичні методи. Загальнонаукові **методи**: спостереження, збір інформації, порівняння, моделювання ситуацій. Спеціально історичні **методи**: проблемно-хронологічний, синхронний, статистико-аналітичний, метод аналізу історичного контексту. Використано метод джерелознавчого аналізу, що включає методи наукової евристики, класифікації та критики джерел.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена метою, предметом і завданнями дисертації. Вперше на основі залучення значної кількості архівних джерел здійснено комплексний аналіз системи соціального забезпечення важливої і чисельної групи українського суспільства – інвалідів Вітчизняної війни упродовж 1941 – 1950 рр. Ширше розглянуто нормативно-правову базу соціальної опіки держави над покаліченими військовими. Уточнено офіційне число інвалідів-фронтовиків у післявоєнній Україні. Визначено і проаналізовано динаміку чисельності контингенту інвалідів. Акцентовано увагу на малодослідженому питанні використання категорії «інвалідність» лікарсько-трудовими експертними комісіями (ЛТЕКАми) задля суттєвого впливу на обсяг і характер соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків. Встановлено роль пенсіонування і оподаткування у підтримці життєвого рівня інвалідів війни. По-новому досліджено систему працевлаштування, медичної реабілітації і матеріально-побутового обслуговування. Вперше вводиться в науковий обіг низка раніше неопублікованих архівних документів і статистичних матеріалів.

Практичне значення дослідження. Матеріали дисертації можна використати для підготовки узагальнюючого дослідження соціально-економічного життя українського суспільства в післявоєнний період, при

укладанні енциклопедичних та довідкових видань, підготовці монографій і підручників з історії України періоду Другої світової війни.

Апробація результатів дисертації. Головні результати та матеріали дисертаційного дослідження були оприлюднені на таких наукових конференціях: Міжнародна конференція «Соціально-економічні аспекти формування громадянського суспільства в Україні» (Умань, 2008); Міжнародна інтернет-конференція «Розвиток України в ХХІ столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми» (Тернопіль, 2008); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених (Умань, 2008); Науково-практична конференція «Проблеми історії та історіографії України», присвячена 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського (Київ, 2008); Міжнародна інтердисциплінарна конференція, присвячена 165-річчю з часу заснування Уманського державного аграрного університету та 150-річчю його перебування в Умані (Умань, 2009); Всеукраїнська конференція молодих учених (Умань, 2009); Науково-практична конференція, присвячена 90-річчю Злуки УНР і ЗУНР «Проблеми історії та історіографії України» (КНУ, Київ, 2009); I Всеукраїнська заочна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної економіки» (Умань, 2010); Всеукраїнська конференції молодих учених (Умань, 2010).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Перший розділ «Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження» присвячено аналізу літератури та характеристиці джерел з теми дослідження.

У підрозділі *1.1 «Історіографічний огляд»* проаналізовано доробок попередніх дослідників проблеми. Праці авторів, які розглядали радянську систему соціального забезпечення, можна структурувати в кілька груп. Окрему групу складають роботи радянських авторів. Радянська історіографія проблеми у своєму розвитку пройшла два етапи. Перший етап охоплює часовий відрізок 1943 – 1956 рр. Другий етап висвітлення системи соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків у СРСР і УРСР тривав від 1956 р. по 1991 р.

Особливу групу робіт складають роботи інформаційного характеру, які виконували фахівці наркоматів соціального забезпечення П. Вержбловський, В. Ліберман, Ф. Ананченко, А. Сухов та ін¹. З праці Ф. Ананченка ми

¹ Вержбловский П.П. Трудовое устройство инвалидов Отечественной войны / П.П. Вержбловский. – М.: Изд-во наркомата социального обеспечения РСФСР, 1943. – 58 с.; Либерман В.Е. Трудовое обучение инвалидов Отечественной войны в N-ском эвакогоспитале / В.Е. Либерман // Госпитальное дело. – 1943. – № 5–6. – С. 23–26.; Ананченко Ф.Г. О работе органов социального обеспечения Украинской ССР / Ф.Г. Ананченко.– К.: М-во социального обеспечения УССР; Б.и., 1948. – 64 с.; Сухов А.Н. Задачи социального обеспечения / А.Н. Сухов. – М. Изд-во Министерства социального обеспечения РСФСР, 1949. – 54 с.; Сухов А.Н. Очередные задачи органов социального обеспечения в области

дізнаємося про основні компоненти системи соціального забезпечення в УРСР, про контингенти, які перебували під опікою міністерства. У виданні оприлюднено фактичний матеріал щодо пенсіонування, протезування, працевлаштування, навчання і перенавчання, матеріально-побутового обслуговування інвалідів Вітчизняної війни.

Великий комплекс праць, які перетинаються з предметом дисертаційного дослідження, становлять праці, публікації яких припадають на другу половину 1950-х рр. – кінець 1980-х рр. ХХ ст. Це роботи В. Андреева, П. Іпатова, А. Козлова, А. Глазунова, Ю. Волкова, В. Попкова, М. Мчедлова та ін., в яких розкривається історія становлення, дається аналіз і характеристика системи соціального забезпечення в СРСР².

З 1991 р. розпочинається новий етап у дослідженні системи соціального забезпечення інвалідів війни. Дослідники позбуваються ідеологічної заданості. Для формування методологічних засад дослідження системи соціального забезпечення інвалідів війни в Україні велике значення мають праці сучасних українських істориків³. Дослідники О. Лисенко, М. Коваль, В. Кучер,

трудового устрою інвалідів / А.Н. Сухов // Очередные задачи органов социального обеспечения (Материалы Всероссийского совещания руководящих работников социального обеспечения (май 1945 года). – М.: Издательство Наркомсобеса РСФСР, 1945. – 64 с. – С. 6–27.

² Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР. (Учеб. пособие) / В.С. Андреев. – М.: «Знание», 1968. – 80 с.; Глазунов А.Д. Льготы инвалидам войны / А.Д. Глазунов. – М.: «Юридическая литература», 1970. – 152 с.; Ипатов П.Ф. Государственное социальное страхование и социальное обеспечение в СССР / П.Ф. Ипатов. – М.: Московский финансовый институт, 1965. – 44 с.; Козлов А.Е. Они не забыты. (Основные черты социального обеспечения в СССР) / А.Е. Козлов. – М.: «Советская Россия», 1977. – 122 с.; Волков Ю.Е. Вопросы социальной политики / Ю. Волков, В. Роговин. – М.: Политиздат, 1981. – 96 с.; Деревнин М. Забота об инвалидах войны / М. Деревнин // Социальное обеспечение. – 1956. – № 2. – С. 30.; Попков В.Д. Социальная политика Советского государства и право / В.Д. Попков. – М.: Политиздат, 1979. – 142 с.; Мчедлов М.П. Социальная политика коммунистических и рабочих партий в социалистическом обществе / М. Мчедлов, Ю. Волков. – М.: Политиздат, 1979. – 134 с.

³ Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980 –і) / В. Баран, В. Даниленко. – К.:Альтернатива, 1999. – 304 с.; Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.) / Т.В. Вронська. – К.: Інститут історії України, 1995. – 82 с.; Український народ у Другій світовій війні / [Дробот І.І., Кучер В.І., Слюсаренко А.Г., Чернега П.М.]. – К.: Вид-во «Школяр», 1998. – 238 с.; Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1999. – 112 с.; Кучер В.І. Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / В. Кучер, П. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 360 с.; Лисенко О.Є. Друга світова війна як

І. Муковський, В. Король, В. Литвин, А. Слюсаренко, Ю. Шаповал заклали фундамент сучасної концепції історії Другої світової війни. Їх монографії і статті виражають вітчизняний науковий погляд на перебіг і результати війни. Проблема інвалідів Вітчизняної війни розглядається у контексті втрат українського народу під час війни СРСР з нацистською Німеччиною. Українські історики підняли низку питань, пов'язаних зі становищем інвалідів Вітчизняної війни як у період Великої Вітчизняної війни, так і в післявоєнний період. Так, питання чисельності інвалідів Великої Вітчизняної війни в СРСР через призму людських втрат України в Другій світовій війні розглядалося О. Лисенком⁴. Він підкреслив, що питання лікування, працевлаштування і соціальної реадaptaції перетворилося в повоєнний час у серйозну проблему. Дослідник Другої світової війни В. Король вказав на прагнення радянського режиму приховати масштаби випробувань, які випали на долю інвалідів-фронтовиків⁵.

Серед робіт зарубіжних дослідників особливої уваги заслуговують монографія і статті О. Зубкової, О. Болле і Б. Феселер. Дослідниця О. Зубкова у своїй монографії здійснила спробу встановити кількість інвалідів Вітчизняної війни в післявоєнний період у масштабах СРСР. Спираючись на численні архівні документи, О. Зубкова показала матеріально-побутові умови життя радянських людей. Частково в монографії розкрито окремі аспекти і результати проведення радянським урядом політики соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків. Дослідниця акцентує свою увагу на становищі радянських людей, насамперед у Російській Федерації⁶. Історик О. Болле дала стислий аналіз системи пенсіонування інвалідів-фронтовиків і показала на фактичному матеріалі недостатність пенсії для рядового інваліда війни і його родини з огляду на післявоєнну дорожнечу і дефіцит⁷. Німецька дослідниця Б. Феселер вперше проаналізувала використання владою ЛТЕКів, вказала на сумнівні маніпуляції з категорією «інвалідність» задля того, щоб якомога менше покалічених фронтовиків отримали інвалідність, а ті, хто отримав інвалідність,

предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3–16.

⁴ Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 134–142.

⁵ Король В.Ю. Визвольні бої Червоної Армії на території України (1943 – 1944 рр.) / В.Ю. Король // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 16–21.

⁶ Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Е.Ю. Зубкова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 229 с.

⁷ Болле Е.Н. Пенсионное обеспечение инвалидов Отечественной войны в военные и первые послевоенные годы / Е.Н. Болле // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 6. – С. 50–56.

були залучені до трудової діяльності. Б. Феселер розкрила характер такої ділянки соціального забезпечення інвалідів війни, як працевлаштування⁸.

Отже, аналіз наукової літератури з теми дисертаційного дослідження дає право стверджувати, що фахівці розглянули лише окремі аспекти проблеми соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни. Вивчення історіографії з даної теми дає підстави встановити відповідну структуру дисертаційного дослідження, визначити мету і головні наукові завдання.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» проаналізовано різні за походженням, характером, формою та інформаційними можливостями джерела.

Важлива частина документальних матеріалів, які використані у дисертаційному дослідженні, зберігаються у фондах ЦДАГО України. Вагоме місце у роботі зайняли матеріали фонду ЦК Комуністичної партії Української РСР (Ф. 1). Особливу цінність представляли спеціальні постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У щодо соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків. Більшість з них раніше ніде не публікувались. Постанови засвідчують бачення партійно-урядовим керівництвом республіки суть проблеми і прагнення її вирішити. Партійно-урядові документи відбивають процес утвердження головних компонентів системи соціального забезпечення і механізму його функціонування.

Великий обсяг архівних документів з питання соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків зберігається в фондах ЦДАВО України. Документи Міністерства соціального забезпечення УРСР (Ф. 348). Це – накази, розпорядження, інструкції, стенограми республіканських нарад керівних працівників соціального забезпечення, зведені звіти, інформації, доповідні записки, довідки і т.п.

Особливості функціонування системи соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни на місцях можна проаналізувати на основі матеріалів обласних архівів: Держархіву Вінницької обл., Держархіву Київської обл., Держархіву Чернігівської обл. Тут зберігаються документи, які нагромадились у результаті роботи обласних організацій і установ Міністерства соціального забезпечення.

Таким чином, аналіз літератури та джерел переконує у тому, що в українській і зарубіжній історіографії відсутні комплексні дослідження системи соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в радянській Україні в роки війни і в післявоєнний період.

У другому розділі «Правові аспекти соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1941 – 1950 рр.» розкрито процес правового унормування системи соціального забезпечення і його обумовленість зростанням кількості інвалідів війни в УРСР.

У підрозділі 2.1 «Формування нормативно-правової бази соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків» встановлено, що втягування СРСР у

⁸ Феселер Б. «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Б. Феселер // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3(40–41). – С. 21–33.

військові конфлікти наприкінці 30-х років, а потім вступ у Другу світову війну зумовили необхідність удосконалення системи соціального забезпечення покалічених військових. Серед нормативних актів, які регламентували соціальне забезпечення інвалідів війни, особливе місце займає постанова РНК СРСР № 1269 від 16 липня 1940 р. «Про пенсії військовослужбовцям рядового і молодшого начальницького складу строкової служби та їх сім'ям». Постанова суттєво покращувала опіку держави над інвалідами війни. 5 червня 1941 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 1474 «Про пенсії і допомоги особам вищого, старшого і середнього начальницького складу, особам молодшого начальницького складу поверхстрокової служби, спеціалістам рядового складу поверхстрокової служби та їх сім'ям». Згідно з цими документами, мінімальні розміри пенсій інвалідам-військовим були збільшені в 2,5 рази, а максимальні – в 4,5 рази.

З метою виділення контингенту інвалідів радянсько-німецької війни із усього загалу радянських інвалідів РНК СРСР 6 травня 1942 р. ухвалює постанову № 640 «Про працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни». Постанова офіційно встановила назву цього контингенту інвалідів війни – «інвалід Вітчизняної війни». 20 травня 1942 р. було ухвалено постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 115 «Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни».

До вересня 1946 р. унормування системи соціального захисту мало на меті без значних державних затрат створити для інвалідів-фронтовиків режим найбільшого сприяння. Після ухвалення постанови ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. інваліди Вітчизняної війни стали одним із об'єктів державної політики всеохоплюючої економії матеріальних і фінансових ресурсів.

У підрозділі 2.2 «*Чисельність інвалідів Вітчизняної війни в УРСР упродовж воєнних та післявоєнних років*» розв'язане наукове завдання встановлення точної цифри кількості інвалідів-фронтовиків в УРСР після закінчення війни. До вересня 1946 р. спостерігалось зростання чисельності інвалідів війни. Після ухвалення постанови ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. розпочинається зворотний процес – зменшення кількості інвалідів війни, які перебували на обліку в соцзабезах республіки. Використовуючи нове тлумачення категорії «інвалідність», через механізм переоглядів у ЛТЕКах партійно-урядовому керівництву вдалося скоротити кількість інвалідів-фронтовиків у республіці упродовж червня 1945 р. – квітня 1948 р. на 192361 чол. Головною причиною цієї акції стала загроза дефіциту бюджету соціального забезпечення в УРСР. Архівні документи свідчать, що на середину вересня 1946 р. інвалідів Вітчизняної війни в УРСР на обліку в соцзабезах перебувало 616400 осіб. З урахуванням інвалідів-фронтовиків військ НКВС (12 тисяч у 1945 р.) чисельність покалічених військових в УРСР на середину вересня 1946 р. сягнула не менше 628400 осіб.

У третьому розділі «**Підтримка доходів інвалідів війни**» висвітлено заходи радянської держави, спрямовані на збереження відповідного життєвого рівня інвалідів-фронтовиків.

У підрозділі 3.1 «Діяльність лікарсько-трудових експертних комісій» розкривається сутність діяльності ЛТЕКів і їх роль у здійсненні політики соціального забезпечення інвалідів війни. Життєдіяльність інвалідів Вітчизняної війни залежала від того, який діагноз і яку групу інвалідності вони отримують під час огляду і переогляду в ЛТЕКах. Упродовж Великої Вітчизняної війни відбувся перегляд змісту категорії «інвалідність». Партноменклатура сформулювала тезу, згідно з якою інвалідність, отримана на війні, суттєво відрізняється від інвалідності, отриманої у мирний час на виробництві. Здатність інвалідів війни швидко адаптуватися до нового місця роботи була витлумачена як надзвичайно висока компенсаторна можливість організму покалічених на війні. У зв'язку з цим каліцтва на війні стали розглядатися як «локально обмежені дисфункції», що легко компенсуються і не мають особливо негативних наслідків для людського організму. Гнучке використання категорії «інвалідність» щодо інвалідів-фронтовиків у ЛТЕКах забезпечило спочатку «витіснення» значної кількості інвалідів-фронтовиків з II групи інвалідності в III групу. Починаючи з вересня 1946 р. до кінця 1948 р., саме ЛТЕКи стали фактором скорочення числа інвалідів Вітчизняної війни через переведення їх у розряд «здорових» і зняття з інвалідності й пенсіонування.

У підрозділі 3.2 «Пенсіонування інвалідів війни» висвітлено важливий компонент соціального забезпечення, завдання якого полягало в підтримці життєвого рівня інвалідів війни в УРСР. Інструкція від 31 січня 1944 р. № 101 визначала порядок призначення, виплати і встановлення розмірів пенсій інвалідам Вітчизняної війни. Диференціація пенсій визначалась такими факторами: група інвалідності, місце проживання інваліда (місто чи село), обставини набуття інвалідності (під час бойових дій чи в результаті нещасного випадку під час проходження військової служби), належність до рядового чи офіцерського складу. Інваліди Вітчизняної війни I групи в 1945 р., в середньому, отримували від держави 235 крб. на місяць; інваліди II групи – 180 крб.; інваліди III групи – 117 крб. За 1945 р. республіканський уряд витратив на пенсійне забезпечення інвалідів-фронтовиків рядового, сержантського і старшинського складу в УРСР 872360 тис. крб. Упродовж 1946 – 47 рр. відбулись деякі зміни у розмірах пенсіонування. Інваліди I групи у 1947 р., в середньому, отримували 350 крб. на місяць, II групи – 190 крб., III групи – 115 крб.

У підрозділі 3.3 «Система оподаткування як фактор життєвого рівня інвалідів» розкрито вплив системи оподаткування і заготівель сільськогосподарської продукції на повсякдення інвалідів Вітчизняної війни. Більшість інвалідів-фронтовиків мешкали на селі, тому стали об'єктом жорстокого оподаткування. Майже всі інваліди Вітчизняної війни сплачували сільськогосподарський податок. Тільки родини інвалідів I і II груп сплачували 50 % сільськогосподарського податку. Оскільки більшість інвалідів-фронтовиків мали III групу інвалідності, то їх родини сплачували сільськогосподарський податок повною мірою. Частина інвалідів Вітчизняної війни сплачувала податок на холостяків і малосімейних громадян.

Часткове звільнення господарств інвалідів Вітчизняної війни від обов'язкових заготівель зерна, картоплі, м'яса, молока, шерсті та інших продуктів відбувалося тільки після окремої ухвали обласних виконавчих комітетів депутатів трудящих. Доведено, що доходи інвалідів, які мешкали на селі, суттєвим чином урізалися податками і жорсткою системою заготівель сільськогосподарської продукції.

У четвертому розділі «Реінтеграція інвалідів-фронтовиків» проаналізована система залучення інвалідів Вітчизняної війни до активного соціального життя.

У підрозділі 4.1 «*Працевлаштування інвалідів війни*» доведено, що працевлаштування стало головним видом соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків. Постанови РНК СРСР № 640 від 6 травня 1942 р. та РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 117 від 20 травня 1942 р. визначили завдання держави щодо працевлаштування інвалідів війни і відповідальні за цю діяльність структури влади. Станом на 1 січня 1947 р. в УРСР 88,3 % інвалідів війни отримали роботу. З них: інвалідів I групи було працевлаштовано 15,1 %, II групи – 77,1 %, III групи – 97,6 %. Станом на 1 січня 1950 р. інвалідів війни I групи працювало 34,3 %, II групи – 87 %, III групи – 99,1 %.

Адміністративно-примусовий характер працевлаштування інвалідів-фронтовиків суттєво нівелював цей вид соціального забезпечення. Протягом усього післявоєнного періоду працюючі інваліди так і не отримали покращених умов праці, зменшення норм виробітку в порівнянні зі здоровими працівниками, зменшення робочого часу, збільшення розцінок на вироблену ними продукцію.

У підрозділі 4.2 «*Протезування інвалідів-фронтовиків*» встановлено, що протезування інвалідів війни виконувало допоміжну функцію для системи працевлаштування. Станом на 1 серпня 1946 р. в УРСР в органах соціального забезпечення перебувало на обліку інвалідів Вітчизняної війни: 2786 незрячих, 26312 без однієї руки, 47294 – без однієї ноги, 561 – без обох рук, 1625 – без обох ніг. Тобто, 78578 або понад 14 % інвалідів-фронтовиків із 553187 потребували анатомічного протезування.

Відновлення системи протезування інвалідів-фронтовиків у післявоєнний час відбувалося поряд із відбудовою протезної промисловості. Ця обставина погіршувала ситуацію з протезуванням інвалідів війни в Україні. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову від 9 вересня 1944 р. № 1190 «Про невідкладні заходи з організації протезної промисловості». Станом на 1 січня 1946 р. в УРСР функціонувало 35 протезних підприємств: 14 заводів і 21 майстерня.

Асигнування державних коштів на протезування протягом післявоєнних років поступово зростали. Уряд УРСР виділив на протезування в 1946 – 1948 рр. – 95,1 млн. крб., в тому числі: в 1946 р – 27,1 млн. крб., 1947 і 1948 рр. по 34 млн. крб. Проблемою протезування в післявоєнний період була низька якість протезних виробів.

Увага партійно-урядового керівництва УРСР до питань протезування інвалідів Вітчизняної війни зумовлювалась тим, що якісне протезування стимулювало поліпшення показників з працевлаштування, зниження групи інвалідності, зменшення державних видатків на пенсіонування фронтовиків.

У підрозділі 4.3 «*Навчання і перекваліфікація*» розкрито важливу форму реінтеграції інвалідів війни в післявоєнний період. Партійно-урядове керівництво приділяло багато уваги цьому питанню, оскільки ефективно його вирішення могло прискорити залучення інвалідів Вітчизняної війни до активної трудової діяльності. Навчання і перекваліфікація фронтників відбувалася на курсах при евакогоспіталях, на підприємствах і в навчальних закладах Міністерства соціального забезпечення.

Багато інвалідів війни намагалися уникнути навчальних закладів, через що плани Міністерства соціального забезпечення з перекваліфікації не виконувалися. Причина пасивності інвалідів Вітчизняної війни полягала в тому, що Міністерство протягом 1944 – 47 рр. так і не спромоглося створити належні умови навчання і перекваліфікації.

У п'ятому розділі «Медична реабілітація і матеріально-побутове обслуговування інвалідів війни» вивчено діяльність партійно-урядового керівництва УРСР, спрямовану на поліпшення побутових умов фронтників.

У підрозділі 5.1 «*Медична реабілітація фронтників*» показано значення для інвалідів Вітчизняної війни системи заходів із зміцнення здоров'я. Влітку 1945 р. в УРСР переогляд пройшли 230804 інваліди-фронтники. Переоглядом було встановлено, що 124423 інваліди-фронтники, або 53,9 %, потребують лікування, причому 86846, або 37,5 %, – стаціонарного, а 37577, або 16,3 %, – лікування у поліклініках. Статистика показує, що найбільше інвалідів-фронтників мали ушкодження опорно-рухового апарату – 106092, або 46 %. Серед інвалідів-фронтників понад 70% становили чоловіки віком від 20 до 40 років. Ці обставини стимулювали пильну увагу партійно-урядового керівництва СРСР і УРСР до питань медичної реабілітації інвалідів війни. Наприкінці 1945 р в УРСР функціонувало 74 госпіталі для інвалідів Вітчизняної війни на 18600 ліжок і 27 поліклінік.

Через незадовільне постачання госпіталів для інвалідів-фронтників значна кількість ліжок-місць у системі медичної реабілітації інвалідів війни залишалась незаповненою. Значною мірою це пояснюється й тим, що повноцінне лікування давало право органам соціального забезпечення через механізм ЛТЕКів знижувати групу інвалідності або взагалі знімати фронтників з інвалідності і пенсіонування як таких, що повністю одужали.

У підрозділі 5.2 «*Роль благодійних фондів у покращенні матеріального становища інвалідів Вітчизняної війни*» показано роль системи матеріально-побутового обслуговування для інвалідів Вітчизняної війни. Воно включало такі напрями: вирішення житлової проблеми, надання одноразових грошових допомог, надання талонів на придбання необхідних товарів, або отримання безоплатних послуг, видача благодійної іноземної допомоги так званих «американських» і «канадських подарунків», одягу і взуття з поставок по лінії ЮНРРА (UNRRA) «Адміністрації допомоги і відновлення Об'єднаних Націй».

Формування благодійних фондів на підтримку інвалідів-фронтників відбувалося в УРСР шляхом проведення відповідних кампаній. «Недільники», «декадниги», «місячники» з надання допомоги сім'ям військовослужбовців і

інвалідам Вітчизняної війни проводились за безпосереднім керівництвом місцевих партійних, радянських і комсомольських організацій.

Матеріально-побутове обслуговування мало неоднакове наповнення для різних контингентів інвалідів-фронтовиків. Воно суттєво нівелювалося зловживаннями, масовим розкраданням благодійної допомоги чиновниками партійно-радянського апарату та соціального забезпечення.

У **Висновках** викладені основні результати дослідження, які виносяться на захист:

- Історіографічний огляд літератури з досліджуваної теми дозволяє констатувати, що фахові історичні дослідження і праці узагальнюючого характеру, які б розкривали систему соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни як в роки війни так і в перші післявоєнні роки, відсутні;

- Джерельну базу дослідження складають архівні документи, опубліковані матеріали – збірники документів, періодична преса, статистичні дані. Джерельна база дисертації є достатньою для вирішення поставлених наукових завдань;

- Виявлено, що розробка нормативних актів, які регламентували систему соціального забезпечення інвалідів війни до нападу нацистської Німеччини на СРСР, відбувалася в контексті загальної підготовки радянського керівництва до війни. Розвиток нормативно-правової бази соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в ході війни і в післявоєнний період зумовлювався розростанням масштабів проблеми інвалідів війни.

- Доведено, що чисельність інвалідів-фронтовиків упродовж досліджуваного періоду суттєво змінювалася. До вересня 1946 р. спостерігалось зростання кількості інвалідів війни в УРСР. Після вересня 1946 р. розпочинається процес зменшення чисельності інвалідів-фронтовиків. Він був викликаний кампанією переведення значної частини інвалідів-фронтовиків у розряд «здорових» і зняття з інвалідності. Основною причиною цього стала політика жорсткої економії фінансових і матеріальних ресурсів в умовах голоду 1946 – 47 рр. в УРСР. Станом на 16 вересня 1946 р. органами соціального забезпечення республіки було взято на облік 628400 інвалідів Вітчизняної війни;

- Встановлено, що система соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків складалася з таких компонентів: нормативно-правове врегулювання; підтримка доходів, яка включала в себе пенсіонування, пільгове оподаткування і заготівлю сільськогосподарської продукції; реінтеграція (працевлаштування, протезування, навчання і перекваліфікація); медична реабілітація і матеріально-побутове обслуговування;

- З'ясовано, що пенсіонування стало важливим фактором підтримки життєвого рівня частини інвалідів-фронтовиків. Розмір пенсії інвалідів Вітчизняної війни був вищим у порівнянні з розмірами пенсій інвалідів праці та інвалідів інших військових конфліктів. Інфляція, карткова система, дефіцит і оподаткування суттєво нівелювали цей вид соціального забезпечення;

- Показано, що працевлаштування стало головним елементом у системі соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків. Інвалід війни, який став до

роботи, переважну частину матеріально-побутових потреб задовольняв самостійно, знімаючи з держави ці зобов'язання. Надання робочого місця інвалідам-фронтовикам послаблювало проблему дефіциту робочої сили;

- Досліджено функціонування системи медичної реабілітації фронтовиків. Встановлено, що стан здоров'я військових інвалідів, який виявили перші ж переогляди, був у край незадовільним. Урядові вдалося оперативно розгорнути мережу госпіталів для інвалідів Вітчизняної війни. Однак бідне матеріальне забезпечення госпіталів, відсутність медикаментів, перев'язочних матеріалів знижували реабілітаційний потенціал медичних закладів для інвалідів війни. Показано, що значну матеріальну допомогу отримували інваліди війни від благодійних фондів, які формувалися громадянами і надходили з-за кордону. Вагома частина допомоги не потрапляла до фронтовиків через її розбазарювання і розкрадання як у центрі, так і на місцях.

У **Додатках** міститься статистичний матеріал, який ілюструє основні компоненти системи соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків в УРСР упродовж 1941 – 1950 рр.

**Основні положення і висновки дисертації викладено у публікаціях,
вміщених у фахових виданнях:**

1. Заходи радянської держави щодо соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР в 1942 – 1948 рр. / Г.М. Гордієнко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 26–32.
2. Становлення державної політики соціального забезпечення інвалідів Великої Вітчизняної війни в УРСР в 1942 – 1950 рр. / Г.М. Гордієнко // Університет. – 2008. – № 5. – С. 106–111.
3. Чисельність інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у перші повоєнні роки / Г.М. Гордієнко // Київська старовина. – 2009. – № 3. – С. 88–99.
4. Радянський режим та інваліди Вітчизняної війни в УРСР (1942 – 1950) / Г.М. Гордієнко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип. 16. – С. 64–69.
5. Матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР в 1944 – 1948 роках / Г.М. Гордієнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 97. – С. 15–19.

**Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного
дослідження:**

6. Правові засади соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР (1942 – 1948 рр.) / Г.М. Гордієнко // Соціальна історія. – К. – 2008. – № 4. – С. 119–132.
7. Основні напрями соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР (1942 – 1948 рр.) / Г.М. Гордієнко // Проблеми суспільно-політичних, гуманітарних та загальноосвітніх дисциплін в аграрному вузі. Збірник наукових

статей. Випуск 4. – Умань, 2008. – С. 30–33.

8. Становище інвалідів Вітчизняної війни в УРСР на селі в повоєнний період / Г.М. Гордієнко // Соціальний розвиток сільських регіонів. Колективна монографія. – Умань, 2009. – С. 145–148.

9. Система управління соціальним забезпеченням інвалідів Вітчизняної війни в радянській Україні в 1942 – 1948 рр. / Г.М. Гордієнко // Тези наукової конференції / Редкол.: П.Г. Копитко (відп. ред.) та ін. – Умань, 2008. – Ч. 1. – С. 224–225.

10. Соціальний захист інвалідів у тоталітарній і демократичних державах / Г.М. Гордієнко // Тези доповідей міжнародної інтернет-конференції «Розвиток України в XXI столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми». – Тернопіль, 2008. – С. 172–175.

11. Система працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1942 – 1948 рр. / Г.М. Гордієнко // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського / Наук. ред. проф. Казьмирчук Г.Д. – К.: Науковий світ, 2008. – С. 40–43.

12. Громадянське суспільство і проблеми людей з обмеженими фізичними можливостями / Г.М. Гордієнко // Матеріали науково-практичної конференції «Соціально-економічні аспекти формування громадянського суспільства в Україні», 6–7 червня 2008 р. – Умань: СПД Сочінський, 2008. – С. 37–39.

13. Діяльність громадських об'єднань інвалідів в УРСР в роки війни і повоєнний період (1944 – 1950 рр.) / Г.М. Гордієнко // Тези наукової конференції / Редкол.: А.Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. – Умань, 2009. – Ч. 2. – С. 278–280.

14. Життєвий рівень інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у повоєнний період (1945 – 1950 рр.) / Г.М. Гордієнко // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю Злуки УНР і ЗУНР / Наук. ред. проф. Казьмирчук Г.Д. – К.: Науковий світ, 2009. – С. 30–32.

15. Реінтеграція інвалідів – показник зрілості громадянського суспільства / Г.М. Гордієнко // Матеріали I Всеукраїнської заочної конференції «Актуальні питання сучасної економіки», Ч. IV. – Умань, 2010. – С. 182–183.

16. Навчання і перекваліфікація інвалідів-фронтовиків при госпіталях у 1944 – 1945 рр. / Г.М. Гордієнко // Тези наукової конференції / Редкол.: А.Ф. Головчук. – Умань, 2010. – Ч. 2. – С. 46–47.

АНОТАЦІЯ

Гордієнко Г.М. Соціальне забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР (1941 – 1950 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2010.

Дисертація присвячена дослідженню системи соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в період війни і в першу післявоєнну п'ятирічку. Спираючись на широку джерельну базу, авторка проаналізувала систему заходів держави з соціального захисту інвалідів-фронтовиків, головним з яких було працевлаштування. В дослідженні виявлено причини змін у ставленні партійно-урядового керівництва УРСР до покалічених військових, які відбулися восени 1946 р. Показано результати і ефективність здійснюваної державними структурами опіки над інвалідами-фронтовиками.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна (1941 – 1945 рр.), інвалід Вітчизняної війни, соціальне забезпечення, працевлаштування інвалідів війни, медична реабілітація, відділ соціального забезпечення, лікарсько-трудова експертна комісія (ЛТЕК), пенсіонування, протезування.

АННОТАЦІЯ

Гордиенко Г.Н. Социальное обеспечение инвалидов Отечественной войны в УССР (1941 – 1950 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2010.

В диссертации, на основе значительного количества археографических и историографических источников, комплексно проанализирована система социального обеспечения инвалидов Отечественной войны в УССР в годы войны и на протяжении первой послевоенной пятилетки. Определена структура этой системы и механизм функционирования. Акцентируется внимание на том факте, что на фоне социально-экономического кризиса и голода в УССР осенью 1946 г. состоялось существенное изменение отношения государства к инвалидам войны.

Важнейшее место среди учреждений, осуществлявших социальное обеспечение инвалидов войны во время войны и в первые послевоенные годы, занимали врачебно-трудовые экспертные комиссии (ВТЭКи). Именно ВТЭКи определяли групповую структуру контингента инвалидов Отечественной войны, тем самым влияя на трудоустройство фронтовиков и на объем финансирования социального обеспечения.

В исследовании показана динамика количества инвалидов Отечественной войны, которая имела место в послевоенный период. До середины сентября 1946 г. в УССР наблюдался процесс увеличения количества инвалидов-фронтовиков. После проведения экстренного заседания Политбюро ЦК КП(б)У по вопросу деятельности Министерства социального обеспечения и утверждения отдельного постановления от 16 сентября 1946 г. начинается процесс сокращения количества инвалидов войны, пребывающих на учете в местных отделах социального обеспечения (собесах). Главная причина – социально-экономический кризис и угроза дефицита бюджета социального обеспечения республики. Состоянием на 16 сентября 1946 г. количество инвалидов войны в УССР достигло 628 тис. человек. Под давлением партийно-правительственного

руководства республики на протяжении 1946 – 48 гг. ВТЭКи лишили статуса «инвалид Отечественной войны» 171361 фронтовика.

Пенсионирование было важным фактором поддержания доходов инвалидов войны. Однако, небольшие суммы пенсий инвалидов войны рядового и сержантского состава (67-300 руб.), инфляция, карточная система и дефицит существенным образом девальвировали этот вид социального обеспечения.

В исследовании анализируется трудоустройство инвалидов Отечественной войны. Доказано, что трудоустройство фронтовиков для советского руководства стало главным видом социального обеспечения вследствие того, что оно в значительной степени снимало с государства обязательства относительно жизненного уровня инвалидов-фронтовиков и их семей. Административно-принудительные методы трудоустройства инвалидов-фронтовиков часто приводили к тому, что трудоустройство теряло характер социальной защиты. Протезирование, обучение и переквалификация как виды социального обеспечения были полностью подчинены нуждам трудоустройства.

В диссертации показан вклад общества в организацию материальной помощи инвалидам войны. В создании добровольных фондов помощи принимали участие представители всех слоев общества: молодежь, рабочие, колхозники, священнослужители и т.п. Значительную материальную поддержку получили инвалиды войны из-за рубежа («американские» и «канадские» подарки). Но халатность чиновников, разбазаривание и воровство ценностей из созданных фондов значительно снизили эффективность этого вида социальной помощи фронтовикам.

Таким образом, социальное обеспечение инвалидов Отечественной войны сыграло определенную роль в жизнедеятельности фронтовиков в годы войны и послевоенный период. Однако, приоритет государственных интересов над личными, административно-бюрократические методы осуществления социальной политики, нарушения и преступления в сфере социального обеспечения серьезно ухудшали состояние искалеченных защитников социалистического отечества.

Ключевые слова: Великая Отечественная война (1941 – 1945 гг.), инвалид Отечественной войны, социальное обеспечение, трудоустройство инвалидов войны, медицинская реабилитация, отдел социального обеспечения, врачебно-трудовая экспертная комиссия (ВТЭК), пенсионирование, протезирование.

ANNOTATION

Hordienko H.M. Social Care of the Patriotic War Disabled Veterans in Ukrainian Soviet Socialist Republic (1941 – 1950). – Manuscript.

The dissertation for a Candidate degree in history, speciality 07.00.01 – history of Ukraine. – Kyiv National Taras Shevchenko University. – Kyiv, 2010.

The dissertation focuses on the investigation of the Social Care system for the Patriotic War disabled veterans during the war and in the first afterwar five-year period. Using the considerable quantity of sources the author analyzed the measures of the state social protection of the disabled war veterans who fought in the front

lines, the main of which was their, employment. The investigation showed the causes of changes in the attitude of the Ukrainian Soviet government to the disabled veterans, which took place in autumn 1946. The results and the efficiency of the care taken by different state authorities after the disabled veterans were shown.

Key words: The Great Patriotic War (1941 – 1945), the Patriotic War disabled veteran, social care, employment of the war disabled veterans, medical rehabilitation, welfare services office, the Medical-Labour Expert Committee (MLEC), disability pension, prosthetics.